

Міністерство освіти і науки України  
Мелітопольський державний педагогічний університет  
імені Богдана Хмельницького  
Лабораторія філологічних досліджень  
Шуменський університет «Спископ косянтин преславський» (Болгарія)  
Вища лінгвістична школа (м. Ченстохова, Польща)

## **МОВА. СВІДОМІСТЬ. КОНЦЕПТ**

**Збірник наукових праць**

**Випуск 8**

Мелітополь  
2018

УДК 81'1(08)  
ББК 80  
М 74

Затверджено Вченою радою Мелітопольського державного педагогічного університету імені Богдана Хмельницького (протокол № 7 від 24 червня 2010 р.).

**Рецензенти:**

**Габідулліна А. Р.**, *д-р філол. наук, проф.*  
**Дербеньова Л. В.**, *д-р філол. наук, проф.*

**Редакційна колегія:**

**Солоненко А. М.**, *д-р біол. наук, проф. (Україна); Білоусенко П. І.*, *д-р філол. наук, проф. (Україна); Коноваленко Т. В.*, *канд. пед. наук, доц. (Україна); Митяй З. О.*, *канд. філол. наук, доц. (Україна); Хомчак О. Г.*, *канд. філол. наук, доц. (Україна); Іванова Тотка Стоянова* *д-р філософії, проф. (Болгарія); Матеуш Донсаль*, *д-р філософії, проф., (Польща); Сімашко Т. В.*, *д-р філол. наук, проф. (Росія); Бахар Гюнеш*, *д-р філол. наук, проф. (Туреччина); Айдарбекова А. С.*, *канд. філол. наук, доц. (Казахстан)*

**М 74** Мова. Свідомість. Концепт: зб. наук. статей / відп. ред. О. Г. Хомчак. – Мелітополь: ФОП Однорог Т.В., 2018. – Вип. 8. – 157 с.

**ISBN 978-617-7055-81-4**

До збірника ввійшли наукові праці, присвячені актуальним питанням філології. Дослідники різних фахових рівнів ставлять і розв'язують проблеми широкого наукового діапазону. Основні положення статей були обговорені на VII Міжнародному науковому семінарі «Концептуальні проблеми функціонування мови в полікультурному просторі» (30 березня 2018 року) в Мелітопольському державному педагогічному університеті імені Богдана Хмельницького.

Збірник призначений для фахівців і широкого кола читачів, що цікавляться актуальними проблемами філології.

Відповідальність за достовірність та оригінальність поданих матеріалів (фактів, цитат, прізвищ, імен, результатів досліджень тощо) покладається на авторів.

УДК 81'1(08)  
ББК 80  
© Хомчак О.Г., відп. ред., 2018

11. Кагановська О.М. Текстові концепти художньої прози (на матеріалі французької романістики середини ХХ сторіччя) / Олена Марківна Кагановська. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2002.
12. Колегаева И.М. Текст как единица научной и художественной коммуникации / Ирина Михайловна Колегаева. – Одесса: Областное правление по печати, 1991. – 122 с.
13. Купина Н.А. Структурно-смысловый анализ художественного произведения / Наталья Александровна Купина. – Свердловск: Уральский гос. ун-т, 1981. – 93 с.
14. Лотман Ю.М. Внутри мыслящих миров. Человек – текст – семиосфера / Юрий Михайлович Лотман. – М.: Языки русской культуры, 1996. – 464 с.
15. Петренко В.Ф. Психосемантика сознания. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1988. – 208 с.
16. Пищальникова В.А. Концептуальный анализ художественного текста / Вера Анатольевна Пищальникова. – Барнаул: РИО Алтайского государственного университета, 1991. – 88 с.
17. Пищальникова В.А. Проблемы лингвостетического анализа художественного текста / Вера Анатольевна Пищальникова. – Барнаул: РИО Алтайского государственного университета, 1985.
18. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / Анатолій Миколайович Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
19. Слухай (Молотаева) Н.В. Художественный образ в зеркале мифа этноса: М. Лермонтов, Т. Шевченко (лингвосемиотический аспект): дис. ... доктора филол. наук: 10.02.01, 10.02.02. / Слухай (Молотаева) Наталья Витальевна. – К., 1996. – 466 с.
20. Стернин И.А. Проблемы анализа структуры значения слова / Иосиф Абрамович Стернин. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1978. – 156 с.
21. Тураева З.Я. Лингвистика текста (Текст: семантика и структура) / Зинаида Яковлевна Тураева. – М.: Просвещение, 1986. – 127 с.
22. Чистяк Д.О. Лінгвоміфопоетичний аналіз художнього тексту: навчальний посібник / Дмитро Олександрович Чистяк. – К.: Журнал «Радуга», 2015. – 138 с.
23. Чистяк Д.О. Методика аналізу давньогрецької міфичної ізопоії у франкомовному художньому тексті / Д.О.Чистяк. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка / гол. ред. О.І. Чередищенко. – 2013. – Вип. 1 (46). С. 44–47.
24. Greimas A.J. Sémantique structurale / Algirdas Julien Greimas. – Paris: PUF, 2002. – 264 p.
25. Hébert L. Introduction à la sémantique des textes / Louis Hébert. – Paris: Honoré Champion, 2001.
26. Kerbrat-Orecchioni C. La connotation / Catherine Kerbrat-Orecchioni. – Lyon: Presses Universitaires de Lyon, 1977. – 256 p.
27. Molinié G. Eléments de stylistique française / Georges Molinié. – Paris: PUF, 1997. – 215 p.

**Юрченко О.В., Солодкіна А.О.**

*Мелітопольський державний педагогічний  
університет імені Богдана Хмельницького*

### **СЛОВОВІРНА СЕМАНТИКА КОНЦЕПТУ *СТЕП* (НА МАТЕРІАЛІ АВТОРІВ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ)**

Серед актуальних питань українського мовознавства останнього десятиліття особливого значення набувають дослідження поетичних концептів на позначення природних реалій, важливість яких спричинена докорінною зміною ставлення суспільства до довкілля, екологічними проблемами, новими засадами державотворення, а відтак і специфікою національного мовомислення, пошуком ментально зумовлених складників семантики в мовній картині світу. З'являються праці, присвячені вивченню мовно-ментального світу українців, зокрема О. Єфименко, А. Приходька, М. Скаб, В. Чабаненка та ін.

Як відомо, мова художнього твору в лексичному плані є складним утворенням, у якому тією чи тією мірою і в різних формах знаходять своє відображення найрізноманітніші сторони загальнонародної мови, що проходять через світобачення письменника та виступають у різній взаємодії в авторському висловлюванні [1; 4; 7]. Поділ системи словотвірних типів на галузь синтаксичної і лексичної деривації вважається основним принциповим поділом усієї системи словотвору, а відтак не менш важливим при аналізі дериваційних особливостей будь-якого елемента концептосистеми взагалі і поетичного концепту зокрема [1; 3; 5].

На сьогодні не викликає сумнівів той факт, що українська дериваційна система має потужний потенціал для творення субстантивів та ад'єктивів, зокрема й лексем, які в культурно-національних контекстах репрезентують концепти природи Запорізького краю, зокрема й концепт *степ*.

Лексичні деривати своїм значенням відмінні від твірних слів, наприклад: *порожистий* (від пороги), *дніпровський* (від Дніпро), *степовий* (від степ), *великолузький* (від Великий Луг), *хортицький* (від Хортиця).

Спостереження над мовним матеріалом запорізьких авторів свідчать, що в сферу синтаксичної деривації входять такі словотвірні типи: 1) віддіслівні іменники зі значенням абстрактної дії (*цвітіння, клекіт*); 2) відприкметникові іменники зі значенням абстрактної ознаки (*радість, сум, міць, синява*). Пор. у контексті: "*Гуде, нуртує міць Дніпрова*" (В. Чабаненко); 3) відіменникові прикметники, що позначають загальне, неконкретизоване в похідному утворенні відношення до того, що названо твірною основою (*пташиний, сонячний*).

Звертаємо увагу, що на сучасному етапі формування поетичного концепту *степ* існують дериватами, утворені різними способами словотвору, однак активізуються вони по-різному – одні використовуються більшою, а інші – меншою мірою. Дериваційний потенціал концепту *степ* як природної реалії Нижньої Наддніпряччини має розгалужену будову, в системі якої виокремлюємо словотвірні типи та словотвірні моделі.

Спираючись на праці згаданих вище авторів і на власні міркування, виокремлюємо дериваційну семантику концепту *степ*, що актуалізується в словотвірних типах на зразок: **степ – степовичка – степовий – степовик; поле – польовий – трипілля – водопілля – поляни**, а також в окремих іменниках **лан, нива**, які в аналізованих контекстах не репрезентують нових похідних утворень, на відміну від сучасної української літературної мови. Словники фіксують узуальні лексеми, утворені за продуктивними моделями, напр: лан – ланок – ланочок – лановий; нива – нивонька – нив'я – нивка тощо, суфіксальне походження яких не викликає сумніву.

Базовою лексико-граматичною основою концепту *степ* є іменники **степ, пол(е), лан, нив(а)**, утворені морфологічним способом. У контекстному оточенні поетичного твору всім цим лексемам притаманна знаковість і навіть нормативність. Напр.: *Як йому раді трави і птиці, Мареву степу й вітри супутні!* (ПЗК: 133); *І все м'яка гуляйпільська говірка Вчувалася із любих уст мені. І все ціла волошка і сокирка У полі тім, де стежка в тумані* (ПЗК: 134); *...тіль твоя, острівцець чорноземного степу, насподі з важучим мовчанням прапрадідівських могил* (ПЗК: 293); *Я ходжу в осінні поле Зустрічати вечори, Віддається в серці болем Лебединий шерех крил* (ПЗК: 299); *Мов буїна повінь, половіє лан!* (СПП: 26); *Я мимохить заціплював уста Окрай Дніпра, на лівім узбережжі: В міцних обіймах дикої пожежі Палали ниви, села і міста* (СПП: 79); *"Золотою віків оздобою Сяє радісно кожен лан"* (СПП: 198).

#### Іменник *поле* як семантичний дериват.

Сучасні запорізькі поети не обмежуються традиційним уживанням іменника *поле* у значенні "лан, нива". У досліджуваних контекстах актуалізується давня традиція вживання лексеми *поле* в значенні "Половецька земля". Пор.: *"...загородите полю ворота"* (СопІ: 307); *Із диким покліком край Базавлука Югнув ординець і розплився, як дим; Гаряча кров – потоком помітним, І Дике Поле пойняла розпука* (СПП: 61). Концептуальні ознаки лексеми *степ* доповнює й іменник *поляни*, напр.: *Кружляє гурт полян; очам незнані, Пливають боги над мерехтотом вогнів* (СПП: 40).

Прикметники зі значенням загальної відносності: **степ-ов-(ий) – поль-ов-(ий) – лан-ов-(ий)**.

Загальнови́зною є думка, що у складі віді́менникових відно́сних прикметників виділяється численна група похідних, не об'єднаних за характером прикметникових значень у відповідні семантичні підгрупи.

Апелюючи до загальної типологічної ознаки слов'янських мов – можливості категоріальної транспозиції іменник → прикметник, А. Грищенко кваліфікує не об'єднувані в окремі семантичні підгрупи прикметникові похідні “як такі, яким властиве значення загальної відносності” [2, с. 177]. Основними засобами творення віді́менникових відно́сних прикметників в історичному становленні української мови мовознавець виокремлює суфікси **-н-**, **-ськ-/цьк-**, а також задекларований вище у слові **степовий** суфікс **-ов/-ев-**. У дослідженні А. Грищенка, присвяченому проблемам історичного становлення прикметника в українській мові [2], наводиться приклад вживання аналізованого прикметника **“степовая пожежа”**, датований 1720 роком (“Летопись событий в Юго-Западной России в XVII веке. Составил Самуил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского”, 1720, Т. 1 – 4. – К., 1848 – 1864).

Прикметники зі значенням загальної відносності, що репрезентують концепт *степ*, відзначаються високою активністю в мові поетів Нижньої Наддніпрящини. Напр.: *Ні гохий Майн, ні Райнові щедроти, Ні косогорів пишнобарвна гра Не нагадають степові широти І не заступлять рідного Дніпра* (СПП: 115); *Над тобою ніч свистить арканом, Сплетеним зі степових вітрів* (ПЗК: 479); *Повите в зорі, Місто Запоріжжя Переді мною спало – на виду, А я стояв, як статуя в саду, І пахіт пив з-над польового збіжжя* (СПП: 32).

Слід відзначити також, що морфологічний (зовнішній) словотвір не обмежує дериваційний потенціал прикметника **лановий**. Пор. у вірші Тараса Шевченка: *“А щоб дожать до ланового, ще копу дожинать пішла”*. Тут, безперечно, має місце субстантивація, коли прикметник перестає виражати ознаку і набуває предметного значення.

**Відприкметникові іменники – назви осіб: степовик, степовичка.**

Напр.: *І майдани, й люди – як святі! Аж вібує готика струнка. Та в моєму серці біснуватім Не вмieras дух степовика* (СПП: 110).

Ці лексеми мотивуються прикметником *степовий* і утворюються додаванням до твірної основи **степов-** суфіксів **-ик-** або **-ичк(а)**.

**Складні іменники – назви місця дії (перебування), місцевості.**

Сюди відносимо композити **водопілля** та **Трипілля**. Словотвірні ознаки цих похідних такі:

1. Іменник + іменник у формі родового відмінка множини, закріплені спеціальним елементом **-о-** (**водо-пілля**).

2. Числівник + іменник у формі родового відмінка множини (**Трипілля**). Пор. у контексті: *Я снів голубе водопілля, Смарагдову радість дерев І запах цілючого зілля Під крильми заобрійних мев* (СПП: 134); *Прибульче, корчуй і плужань Цю давню, як світ, глухомань. Дали ж тобі радість і біль Нащадки Трипілля* (СПП: 196).

Подальша проєкція аналізованого явища на індивідуальну мовотворчість зумовлює ідентифікацію традиційного та оказіонального слововживання; у досліджуваних контекстах іменник *поле* кваліфікуємо як семантичний дериват. Наприклад: *Із диким покlichem край Базавлука Югнун ординець і розпливсь, як дим; І Дике Поле поїняла розлука* (Яр Славутич). Тут актуалізується давня традиція вживання лексеми **поле** у значенні “Половецька земля”. Концептуальні ознаки лексеми “степ” доповнює й іменник *поляни*. Наприклад: *Кружляє гурт полян; очам незнані, Пливають боги* (Яр Славутич).

Відтак прикметники зі значенням загальної відносності, що репрезентують концепт *степ*, відзначаються високою активністю в мові поетів Нижньої Наддніпрящини. Словотвірну семантику концепту *степ* реалізують також відприкметникові іменники-назви осіб: (*степовик, степовичка*), складні іменники – назви місця дії (перебування), місцевості. Сюди відносимо композити **водопілля** та **Трипілля**.

Отже, в індивідуальній мовотворчості автори використовують не тільки словотвірні засоби з властивою їм семантикою й функціонально-стилістичними особливостями, але й розвивають приховані можливості цих словотворчих елементів, що набувають завдяки автору нових виражальних, комунікативних відтінків і неповторного індивідуального забарвлення.

#### ЛІТЕРАТУРА

1. Бабакова О.В., Хомчак О.Г. Словотвірно-когнітивна модель концепту “барвінок” в українській мовній картині світу / О.В. Бабакова, О.Г. Хомчак // Вісник Запорізького національного університету. Філологічні науки. – Запоріжжя: Вид-во ЗНУ, 2012. – № 1. – С. 23 – 28.
2. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові: [відп. ред. В.В. Німчук] / А.П. Грищенко. – К.: Наукова думка, 1978. – 206 с.
3. Єфименко О.Є. Афіксальне словотворення слів ЛСГ “степ” / О.Є. Єфименко // Лінгвістичні дослідження: [збірник наукових праць]. – Харків, 2004. – Вип. 13. – С. 112 – 115.
4. Єфименко О.Є. Семантичні зв'язки слова “степ” в українській мові / О.Є. Єфименко // Лінгвістичні дослідження: [зб. наук. праць]. – Харків: ОВС, 2002. – Вип.8. – С.15-19.
5. Приходько А.М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики / А.М. Приходько. – Запоріжжя: Прем'єр, 2008. – 332 с.
6. Скаб М.В. Закономірності концептуалізації та мовної категоризації сакральної сфери: [монографія] / М.В. Скаб: [відп. ред. А.П. Загнітко]. – Чернівці: Рута, 2008. – 560 с.
7. Чабаненко В.А. Українська Атлантида / В. Чабаненко. – Запоріжжя, 2006. – 405 с.

#### ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- ПЗК** – Письменники Запорізького краю. – Запоріжжя: Хортиця, 2002. – 580 с.
- СопІ** – Слово о полку Ігоревім / Упорядн. та примітки О. Мишанича. – К.: Рад. шк., 1986. – 310 с.
- СПП** – Славутич Я. Поезії та поеми. – Едмонтон “Славута”, 2004. – Поезії – 484 с.: Поеми – 172 с.